

«Πιστός
ὁ Θεός δι' οὐ
ἐκλήθητε
εἰς κοινωνίαν
τοῦ υἱοῦ
αὐτοῦ Ἰησοῦ
Χριστοῦ τοῦ
Κυρίου ἡμῶν»

ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΔΕΛΤΙΟ ΤΗΣ «ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΝΩΣΕΩΣ ΘΕΟΛΟΓΩΝ»
ΕΤΟΣ ΜΖ' • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 2004 • ΤΕΥΧΟΣ 1

Τριμηνιαίο Δελτίο
Πανελληνίου Ενώσεως
Θεολόγων

Διακρίτης:
Πανελληνίας Ένωσεως Θεολόγων
Χαλκοκονδύλη 37-104 32 Αθήνα
Τηλέφωνο: 2105224180
Fax: 2105224420

Εκδότης-Διευθυντής:
Μάρκος Όρφανος

Συντακτική Επιτροπή:
Γεώργιος Βλαχογιάννης
Σπυρίδων Μεσσηνιώτης
Δρ Όλιος Μπάκος
Δρ Όάνης Τσάγκας

Υπεύθυνος Τυπογραφείου:
Νικόλαος Κ. Σανιδάς
Όωαννίνων 6 -Μοσχάτο
τηλέφ. 2109414233

Συνδρομή Έσωτερικού:
Έτησία Εύρώ 20,00

Συνδρομή Έξωτερικού:
Έτησία Εύρώ 35,00

Έπιταγές-Έπιστολές
Βιβλία-Συνεργασίες:
Περιοδικό «Κοινωνία»
Τ. Ό. 34238 -10029 Όθήνα

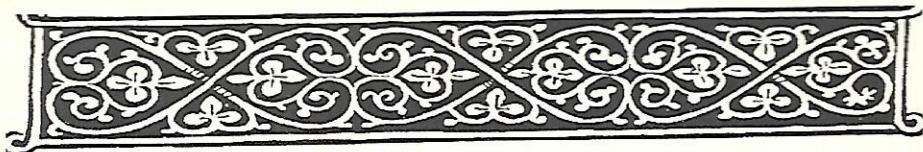
Ό νέος αριθμός του Λογαριασμού
καταθέσεων μας στην Τράπεζα
Eurobank Ergasias είναι:
0026- 0222-86-0100130002

Εικόνα έξωφύλλου:

Ό Εύαγγελισμός τής Θεοτόκου
Ό. Μ. Βατοπεδίου, Όγιον Όρος,
Ψηφιδωτόν του Καθολικού
(άρχές του 12ου αι.)

Περιεχόμενα

Όλιος Δ. Μπάκος	
Έπιτακτική ή ανάγκη έθνικης καί θρησκευτικής άγωγής.....	1
Μάρκος Όρφανος	
Ό προορισμός του άνθρωπίνου προσώπου.....	5
Νεοφύτου μοναχού Γρηγοριάτη	
Προϋποθέσεις για μιά όρθόδοξη κατήχηση.....	13
Παύλου Παλούκα	
Πρακτική προσέγγιση τής διαθεματικότητας του μαθήματος των Όρησκευτικών	21
Όλιος Κοκαύρη	
Έντιστοιχηση των έννοιων Έκπαίδευση - Παιδεία	37
Έμμανουήλ Δουνδουλάκη	
Ένέκδοτα κείμενα και άποφάσεις τής Έεραρχίας του 1937 για τήν καύση των νεκρών.....	45
Έγγελικης Τσαγκάρη	
Νομοκόνονον «πάνου ώφέλιμον καί πλουσιώτατον	51
Τριανταφύλλου Σιούλη	
Έ Η Ένάσταση του Χριστού καί ό σύγχρονος άνθρωπος	55
Δημητρίου Τσιανικλίδη	
Μνήμη ήρώων Μακεδονικού άγώνος τής Έερας Μητροπόλεως Ζιχνών και Νευροκοπίου..	60
Εύαγγελίας Τσαγκαρλή-Διαμάντη	
Έ Η όρθόδοξη πνευματική ζωή καί γυμνασία ως πρόταση για τήν πορεία μας στό νέο έτος	65
Βασιλείου Φανάρα	
Πατέρας και πατρότητα	74
Νικολάου Μαρκαντώνη	
Όι γνωστές λειτουργίες τής όρθόδοξου Έκκλησίας	79
Τής συντάξεως:	
Κρίσεις και σχόλια	86
Δραστηριότητες τής ΠΕΘ	90
Δραστηριότητες Παραρτημάτων	95
Συνέδρια	96
Κοιμηθέντες	99
Βιβλιοκρισίες.....	109
Ληφθέντα βιβλία.....	112

ΠΑΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ
 Θεολογική ἄποψη¹
 ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΦΑΝΑΡΑ
 Δρος Θεολογίας

Α' Γενικά

Ἴναι κοινά ἀποδεκτό ὅτι μετὰ τὴν πρώτη φάση τῆς κοινωνικοποίησης τοῦ ἀνθρώπου, πού συμβαίνει στὰ τρία πρώτα χρόνια τῆς ζωῆς του, κατὰ τὰ ὁποῖα σημαντικό ρόλο διαδραματίζει τὸ πρόσωπο τῆς μητέρας, ἀκολουθεῖ ἡ δεύτερη φάση ὅπου ἐδῶ σημαντικό εἶναι τὸ πρόσωπο τοῦ πατέρα. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ παρουσία τοῦ πατέρα δέν εἶναι ἀπαραίτητη ἐξαρχῆς γιὰ τὴν ὁμαλή ψυχική καὶ πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Ἀντίθετα, ἡ ἀπουσία του μπορεῖ νά ἔχει ἀρνητικές ἐπιπτώσεις στήν κοινωνική καὶ πνευματική ζωὴ του. Ἄλλωστε, ὁ κλονισμός τοῦ συμβόλου τοῦ πατέρα συνδέεται ἄμεσα μέ τίς ἀντικοινωνικές ἐκδηλώσεις τῶν νέων πού χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχὴ μας, ἀλλὰ καί μέ τὸν ἐπακόλουθο κλονισμό τῆς σχέσεώς τους μέ τὸν Θεό πατέρα.² Στὸ σημεῖο αὐτό εἶναι καλό νά σημειωθεῖ ἡ δυσκολία πού συχνά παρατηρεῖται γιὰ τὸ ὄρφανό ἐκ πατρός τέκνο νά προσδιορίσει τὸν κοινωνικό του ρόλο, ἀναζητώντας ἄλλοτε μέ ἐπιτυχία, ἀλλὰ συχνότερα ἀνεπιτυχῶς, σέ ἄλλα πρόσωπα τὸ πρότυπο τοῦ ἐκλιπόντος πατρός του, συνήθως σέ συγγενικά πρόσωπα, παπποῦδες, θεῖους, ἀλλὰ καί σέ παιδαγωγούς, καθηγητές κ.ἄ.

Β' Ὁ πατέρας στή σημερινή πραγματικότητα.

Στὴν κοινωνία μας ἐμφανίζονται δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα πρότυπα. Στὴ μία ομάδα συναντοῦμε τὸν πατέρα πού δίνει μεγάλη ἔμφαση στό νά εἶναι ὁ οικονομικός λίθος τῆς οἰκογενείας. Στὴν πλειοψηφία τους οἱ μπαμπάδες αὐτοὶ περιορίζονται στό ρόλο τοῦ « κουβαλητῆ » παραβλέποντας συχνά ὅτι δέν εἶναι ἀρκετό « νά φέρνει κανεῖς λεφτά », ἀλλὰ θά πρέπει νά βρῖσκει τὸ χρόνο νά εἶναι παρὼν στή ζωὴ τοῦ παιδιοῦ, νά συμμετέχει στὰ παιχνίδια του, νά συζητᾷ μαζί του τὰ προβλήματα καὶ τίς ἀπορίες του. Οἱ περισσότεροι πατεράδες ἐγκλωβισμένοι στήν προσωπική τους ἐπιτυχία,

μέσα σέ ένα πολύπλοκο δίκτυο ύλικων απαιτήσεων εξαντλούνται στην καθημερινότητα της καριέρας, αλλά και μιās απόμακρης σχέσης μέ τά παιδιά. Ίσως, ό ρόλος του πατέρα γι' αυτούς νά μήν αποτελούσε επιλογή τους, καθώς άρκετοί όδηγούνται σέ γάμο λόγω άνεπιθύμητης έγκυμοσύνης, χωρίς νά είναι προετοιμασμένοι ψυχολογικά νά αναλάβουν τίς ευθύνες τους στή συγκεκριμένη στιγμή. Άλλοι πάλι γίνονται πατέρες ενός μόνο παιδιοϋ μέ μοναδικό λόγο νά έχουν κληρονόμο ή ν'άποφύγουν τό στίγμα του άτεκνου. Άξιζει νά σημειωθεί έδω πώς γονείς γινόμαστε γιά νά δώσουμε τό περίσσειμα της αγάπης μας στά παιδιά μας κι όχι τό όνομά μας και τήν περιουσία μας. Συνεπώς στήν ομάδα αυτή οι σχέσεις του πατέρα μέ τά παιδιά περιορίζονται πλέον στίς φράσεις : « διάβασες τά μαθήματά σου»;, ή «πόσο χαρτζιλίκι θέλεις»; δείχνοντας ένα περιορισμένο ενδιαφέρον και μία άδιαφορία μέ τήν ψευδαισθήση της εκπλήρωσης του πατρικού καθήκοντος.

Ύπάρχει και μιά δεύτερη ομάδα, στήν όποία οι μπαμπάδες επιδιώκουν και επιθυμοϋν νά συμμετέχουν όλο και περισσότερο στό μεγάλωμα των παιδιών τους, μέ τό νά συμμετέχουν στήν περιποίηση του βρέφους, πού παλιά αποτελούσε αποκλειστική δουλειά της μητέρας, αλλά και μέ τό νά ασχολοϋνται μέ τό καθημερινό διάβασμά τους. Ήπίσης ενημερώνονται από ειδικούς μέσα από βιβλία ή τά ΜΜΕ γιά τήν ψυχολογία της κάθε ηλικίας και τόν τρόπο προσέγγισης των προβλημάτων είτε προληπτικά είτε θεραπευτικά. Ή απόσταση όμως της επιθυμίας αυτής από τήν εφαρμογή του μοντέλου στήν καθημερινότητα και πραγματικότητα, μερικές φορές απέχει άρκετά.

Στήν εποχή μας είναι άπόλυτα κατανοητό, ότι ό κάθε άνδρας μπορεί νά κάνει παιδί, αλλά μόνο ό άληθινός άνδρας μπορεί νά τό αναθρέψει. Όταν μάλιστα ή πατρότητα έχει άμφισβητηθεί σέ μέγιστο βαθμό μέ τήν εφαρμογή των νέων τεχνικών της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής³ και της κλωνοποίησης πού δέν απαιτείται σπέρμα, είναι εφικτό, άλλος άνδρας νά είναι ό γενετικός πατέρας πού προσφέρει τόν άντρικό γαμέτη, δηλαδή τό σπέρμα, κι' άλλος άνδρας ό κοινωνικός πατέρας, ό όποιος θά αναθρέψει και θά μεγαλώσει τό παιδί. Συνεπώς, δέν έχει σημασία ή άνδρική συμμετοχή στή διαδικασία της αναπαραγωγής, αλλά ή κοινωνική συμμετοχή και προσφορά του άνδρα, ως πατέρα στα πλαίσια της οικογένειας.

Γ' Ή πατρότητα από θεολογική άποψη

Όμως τί γίνεται στήν περίπτωση όπου Ό Θεός ή ή φύση γι' άλλους, άρνείται νά κάνει έναν άνδρα, πατέρα; Τό συγκεκριμένο σημείο χρειάζεται προσοχή διότι ή έννοια της πατρότητας, κυρίως από θεολογική άποψη,

Όχι από νομική ή ιατρική, έχει ευρύτερη σημασία. Διότι, από ιατρική ή νομική άποψη, ένας άνδρας γίνεται ή δεν γίνεται πατέρας με αντικειμενικά κριτήρια και τα πράγματα δεν ενδέχεται «άλλως έχειν», δηλαδή όταν ο άνδρας αποκτά παιδιά. Όμως από θεολογική, όσο και κοινωνική άποψη, ή πατρότητα αποτελεί σχετικό κι όχι απόλυτο μέγεθος.

Ποιός θά μπορούσε να άρνηθει τήν πατρότητα στους θεούς πατέρες, πού, λόγω τής ατεκνίας τους, υιοθέτησαν και ανέθρεψαν όρφανά και έγκαταλελειμμένα παιδιά σε όλες τις ιστορικές και κοινωνικές πραγματικότητες. Και άκόμη ποιός θά μπορούσε να άρνηθει στους πνευματικούς οδηγούς, έξομολόγους, τόν όρο «πνευματικός πατέρας», όταν τό πρόσωπο αυτό αναγεννά, ανατρέφει και μεγαλώνει πνευματικά τούς πιστούς μέ πνευματική κι όχι σαρκική αναπαραγωγή;

Στόν τρίτο τόμο τών λόγων του Άγιορείτου πατρός Παΐσιου αναφέρεται ότι «ό πνευματικός όνομάζεται «πατήρ» γι' αυτό πρέπει να προσπαθήσει να είναι άληθινός πατέρας, να νουθετεί μέ θεϊκή άγάπη και στοργή... Ένας πνευματικός, πού δεν είναι άποφασισμένος να πάει άκόμη και στην κόλαση για τήν άγάπη τών πνευματικών παιδιών του, δεν είναι πνευματικός».⁴ Είναι γνωστή ή παραβολή του Ίησου Χριστού για τό χαμένο πρόβατο, όπου ο ποιμένας παρατά τά ενενήγτα έννιά πρόβατα και τρέχει για τό ένα, αλλά και του σπλαχνικού πατέρα στην παραβολή του άσώτου γιού, πού χαιρείται περισσότερο από τόν όποιονδήποτε για τήν επιστροφή του γιού του.

Οί δύο αυτές παραβολές φέρνουν τήν μορφή εκείνου του ήρωικού πατέρα πού στίς αρχές του 2002 στίς πλημμύρες στην πόλη τής Πάτρας, όταν ο δεκάχρονος γιός του παρασύρθηκε από τόν χείμαρρο Διακονιάρη, έπεσε κι αυτός για να τόν σώσει στά όρμητικά λασπόνερα, χάνοντας τελικά τή ζωή του. Βλέποντας λοιπόν τέτοιου είδους χαρακτήρες από σύγχρονους πατέρες, γίνεται άντιληπτό ότι και ή πατρότητα έχει άναμφισβήτητο θυσιαστικό χαρακτήρα, όταν βιώνεται όρθά.

Όταν ρωτήθηκε κάποιος σύγχρονος γέροντας από ένα νέο για τό πώς οφείλουμε να προσευχόμαστε, εκείνος του άπάντησε να λέει τό «Πάτερ ήμών...». Ο νέος αποκρίθηκε ότι τήν προσευχή αυτήν τήν απαγγέλλει τό πρωί στό σχολείο, τό μεσημέρι στό γεύμα και τό βράδυ λίγο προτού κοιμηθεί. Τότε, ο γέροντας του άπάντησε ότι εάν πραγματικά βίωνε τήν προσευχή αυτή και δεν αποτελούσε μία άπλή άπαγγελία ή μία τυπική θρησκευτική ύποχρεώση, τότε από τά δάκρυα, έξαιτίας τής συναίσθησης ότι ο φθαρτός άνθρωπος έχει ως πατέρα τόν δημιουργό Θεό, δεν θά μπορούσε ποτέ να ολοκληρώσει τήν προσευχή του «Πάτερ ήμών...». Άλλά αυτή ή έννοια του κοινού δημιουργού Θεού Πατέρα για όλους τούς ανθρώπους, δείχνει τήν πνευματική διάσταση και άδελφοσύνη του ανθρώπινου γέ-

νους. Παππουδες, γιαγιάδες, πατεράδες καί μητέρες, παιδιά, ὅλοι εἴμαστε ἀδέλφια ἀφοῦ ἔχουμε κοινό πατέρα. Ἡ βιολογική συγγένεια τῶν ἀνθρώπων ὑποχωρεῖ μπροστά στήν πνευματική διάσταση τῆς πατρότητας τοῦ Θεοῦ καί υἰότητας τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Θεοῦ ὡς Πατέρα εἶναι γνωστός στόν ἑλληνικό κόσμο, ἀλλ' ἐνῶ σ' αὐτόν ἡ πατρότητα τοῦ Θεοῦ ἐκφράζει κάποια φυσική συγγένεια μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρωπότητας, στήν Ἁγία Γραφή ἔχει ἔννοια περισσότερο ἱστορική καί στή συνέχεια ὑπαρξιακή: ὁ Θεός ἐκλέγει τόν ἰσραηλιτικό λαό σάν δικό του λαό κι αὐτός ὀφείλει σάν παιδί ἀπόλυτη ὑπακοή στόν πατέρα, ἡ ὁποία συγκεκριμενοποιεῖται στήν πιστή τήρηση τῶν ἐντολῶν του.

Ἡ πατρότητα τοῦ Θεοῦ γιά ὅλη τήν ἀνθρωπότητα καί γιά τόν καθένα ξεχωριστά ἀποκαλύπτεται κυρίως μέ τό πρόσωπο καί τό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἐγκαινιάζει μία νέα οἰκογενειακή σχέση ἀνθρώπων μέ τό Θεό.⁵ Σ' αὐτήν οἱ πιστοί αἰσθάνονται «ἀδελφοί ἐν Χριστῶ» καί « υἱοί Θεοῦ», πού μποροῦν μέ παρηρησία νά ἀπευθύνονται στό Θεό καί νά τόν ὀνομάζουν ἄββᾶ, χρησιμοποιώντας μία λέξη πού ἐκφράζει τήν οἰκειότητα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, τό ὁποῖο μόλις μαθαίνει νά ὀμιλεῖ ἔτσι προσφωνεῖ τόν πατέρα του στόν ἰουδαϊκό κόσμο. Ὁ Χριστός φανερῶνει στους ἀνθρώπους ὅτι ὁ καθένας μπορεῖ νά αἰσθάνεται τό Θεό ὡς πατέρα δικό του καί νά τόν ἀποκαλεῖ ἄββᾶ, γι' αὐτό καί διδάσκει τή γνωστή προσευχή τό «Πάτερ ἡμῶν».⁶ Ἀπό τόν Πατέρα λοιπόν μόνο ἀγάπη μπορεῖ νά πηγᾶσει γιά τά παιδιά, του καί αὐτή δηλώνεται μέ τίς λέξεις « χάρις» καί « εἰρήνη».⁷

Στήν πρώτη πρὸς Θεσσαλονικεῖς⁸ ἐπιστολή του ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀναφέρει «Αὐτός δέ ὁ Θεός καί πατήρ ἡμῶν καί ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς κατευθύνει τήν ὁδόν ἡμῶν πρὸς ὑμᾶς», δίνοντα ξεχωριστή θέση γιά, τήν προσφώνηση τοῦ Θεοῦ ὡς πατέρα. Ἡ πατρότητα τοῦ Θεοῦ ἔχει σωτηριολογική ἀφετηρία καί κατανοεῖται μόνο χριστολογικά. Ὁ Θεός δηλαδή ὡς πατέρας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ γίνεται καί πατέρας ὄλων τῶν πιστῶν, ἔτσι ἡ πατρότητα αὐτή προϋποθέτει τή μυστική ἔνωση τοῦ πιστοῦ μέ τόν Υἱό.⁹

Στήν περίπτωση τῆς προσευχῆς τοῦ πιστοῦ πρὸς τό Θεό Πατέρα εἶναι καλό νά παραλληλιζέται τό παιδικό φρόνημα, ὅπου μέ ἀπλότητα καί ἐμπιστοσύνη τό παιδί ζητᾶ ἀπό τόν πατέρα του τά αἰτήματά, του. Καί ὅπως τό παιδί μπορεῖ νά ζητᾶ ἀπό τόν πατέρα του ὅτιδήποτε ἔτσι καί ὁ πιστός μπορεῖ νά ζητᾶ ἀπό τόν Θεό τά πάντα. Ἀλλά, ὅπως πάλι ἡ ἀγάπη τοῦ πατέρα πρὸς τό παιδί ἐκδηλώνεται ὄχι μόνο μέ τήν ἱκανοποίηση ἀλλά καί μέ τή μὴ ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων του, ἔτσι καί ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τόν ἀνθρώπο ἐκφράζεται ὄχι μόνο μέ τήν ἐκπλήρωση, ἀλλά καί μέ τή μὴ ἐκπλήρωση τῶν αἰτημάτων του πρὸς τό συμφέρον του. Ἀκόμα καί οἱ διάφορες δοκιμασίες (ἀρρώστιες, ἀποτυχίες, δυσκολίες) ἔχουν παιδαγωγικό

χαρακτήρα. Ὁ Θεός δέν εἶναι τιμωρός, ἀλλά ἀποβλέπει στή σωτηρία τῆς ψυχῆς μας. Τό ἴδιο καί οἱ γονεῖς πρὸς τὰ παιδιά τους εἶναι καλό νά μὴν ἐπιβάλλουν τιμωρίες πού προσβάλλουν τήν προσωπικότητα, μειώνουν καί καταρρακώνουν καί ἀπογοητεύουν τὰ παιδιά τους, ἀλλά πού θά τὰ ὀδηγήσουν στήν καλύτερευση τοῦ χαρακτήρα τους, στή θεμελίωση ἀρχῶν καί ἀξιῶν. Ἄν λοιπόν τό παιδί ὀφείλει νά δέχεται τήν κρίση τοῦ πατέρα του πού μπορεῖ νά βλέπει τὰ πράγματα ὠριμότερα, πολύ περισσότερο ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νά δέχεται τήν κρίση τοῦ παντογνώστη Θεοῦ πατέρα πού γνωρίζει καλύτερα ἀπό αὐτόν τό συμφέρον του.¹⁰

Δ' Συμπερασματικά

Ἄν λοιπόν ἡ θεώρηση τῆς πατρότητας πού ἀναφέρεται στό Θεό Πατέρα ὄλων μας, ἔχει σωτηριολογικό χαρακτήρα στήν πνευματική μας ζωή, οἱ σημερινοὶ πατεράδες μποροῦμε νά ἀντλοῦμε - ὅσο αὐτό εἶναι δυνατό- ἀπό τό πρότυπο τῆς πατρότητας πού μᾶς ἀποκάλυψε ὁ Ἰησοῦς Χριστός μας γιά τόν Θεό Πατέρα, ὁ ὁποῖος εἶναι εὐσπλαχνος, στοργικός, συγχωρητικός, φροντίζει γιά ὅλα, προνοεῖ, θυσιάζεται. Ἔτσι μποροῦμε κι ἐμεῖς νά βιώνουμε τήν πατρότητά μας μέ ἀγάπη, χάρη καί εἰρήνη, ὅπως ἴσως ὅλοι προσδοκοῦμε ἀπό τό Θεό Πατέρα γιά μᾶς, συμπεραίνοντας ὅτι ἔχουμε ὅλοι μας πρότυπο καί μοντέλο πατέρα πρὸς μίμηση, ἀρκεῖ νά ἐξετάσουμε καί ἀναζητήσουμε πνευματικότητα τήν ἔννοια τῆς πατρότητας καί τό ρόλο τοῦ πατέρα στή σημερινή ἐποχή.

Ἵποσημειώσεις

1. Ἡ ὁμιλία ἐκφωνήθηκε στήν αἴθουσα τῆς Νομαρχίας Κιλκίς, τήν Κυριακή 16 Ἰουνίου 2002 στή « Γιορτή τοῦ πατέρα », στήν ἐκδήλωση πού διοργάνωσε ὁ Πολιτιστικός Σύλλογος Ἡ ἁρμονία.

2. Γεωργίου Μαντζαρίδη, Χριστιανική Ἠθική, ἔκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 346.

3. Βασιλείου Γ. Φανάρα, Ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγή, Ἠθικοκοινωνική προσέγγιση, Θεσσαλονίκη 2000.

4. Γέροντος Παΐσιου Ἀγιορείτου, Λόγοι Γ', Πνευματικός ἀγώνας, Σουρωτή 2001, σελ. 291-292,

5. Ἰωάννου Καραβιδοπούλου, ἐπιστολές Παύλου, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 70.

6. Κατά Ματθαῖον 6, 9-13 καί κατά Λουκᾶν 11, 2-4.

7. Ἐφεσίους 1,2 « χάρις ὑμῖν καί εἰρήνη ἀπό Θεοῦ πατρός ἡμῶν ».

8. Α' πρὸς Θεσσαλονικεῖς 3,11.

9. Ἰωάννη Γαλιάνη, Ἡ Α' ἐπιστολή τοῦ ἀπ. Παύλου πρὸς Θεσσαλονικεῖς, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 226.

10. Γεωργίου Μαντζαρίδη, μν, ἔργ. σελ. 187.